

УДК 342.9
DOI <https://doi.org/10.32782/39221446>

Пархоменко П. І.,
*кандидат юридичних наук,
суддя Бахмацького районного суду Чернігівської області*

ПРАВОВІ ОСНОВИ ТА МЕХАНІЗМИ ОПИТУВАННЯ ДИТИНИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОСУДДЯ, ДРУЖНЬОГО ДО ДИТИНИ

LEGAL BASES AND MECHANISMS OF CHILD INTERVIEW AS AN ELEMENT OF CHILD-FRIENDLY JUSTICE

Потрапити в судовий процес дитина може в різних правових статусах, зокрема може бути обвинуваченою чи потерпілою, свідком або позивачем, відповідачем і навіть третьою особою, що без сумніву вимагає відмінного відношення до дитини в порівнянні із гарантіями, які можуть існувати для дорослих.

Стаття 12 Конвенції ООН про права дитини містить один із базових принципів на якому побудована вся Конвенція і який полягає в тому, що держави-учасниці забезпечують дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що торкаються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю.

Автор провів науковий аналіз правового регулювання основ та механізмів опитування дитини при судовому розгляді, узагальнення практики такого опитування, що в своїй сукупності може посприяти формуванню окремих пропозицій для вдосконалення процедури опитування дитини і як наслідок покращило судовий захист прав дитини в цілому.

Досліджено особливості опитування дитини не в окремому виді процесу (кримінальному чи цивільному), а зосереджено увагу на міжнародних стандартах, національній практиці та загальному підході, який би став універсальним інструментом для проведення опитування дитини, яка потрапляє в суд, незалежно від категорії справи.

На основі узагальнення міжнародних стандартів виділено рекомендації при опитуванні дитини: щодо проведення опитувань дитини без необґрунтованої затримки; якщо це необхідно, у спеціально обладнаному та прилаштованому для цих цілей приміщенні та спеціально підготовленою особою; проведення всіх опитувань одними й тими самими особами; якомога меншої кількості опитувань; можливості супроводження.

Зроблено висновки, що міжнародні стандарти, так і національне право, закріплюють право дитини бути заслуханою та врегульовують різні підходи по його реалізації, що є важливим елементом правосуддя дружнього до дитини.

Поряд з цим механізми опитування дитини необхідно приводити у відповідність вимогам сьогодення, вдосконалювати та розширювати існуючі підходи, що може стати предметом для наукової дискусії в подальшому.

Ключові слова: *права дитини, опитування дитини, допит дитини, правосуддя дружнє до дитини, судовий розгляд.*

A child can enter a legal process in different legal statuses, in particular, he can be an accused or a victim, a witness or a plaintiff, a defendant and even a third party, which undoubtedly requires a different attitude to a child compared to the guarantees that may exist for adults.

Article 12 of the UN Convention on the Rights of the Child contains one of the basic principles on which the entire Convention is built and which consists in the fact that the participating states provide a child who is capable of formulating his own views, the right to freely express these views on all matters affecting the child, and the views the child is given appropriate attention according to his age and maturity.

The author carried out a scientific analysis of the legal regulation of the foundations and mechanisms of the questioning of a child during a trial, a generalization of the practice of such a questioning, which in its entirety can contribute to the formation of individual proposals for improving the procedure of questioning a child and, as a result, improved the judicial protection of the child's rights in general.

The peculiarities of interviewing a child in a separate type of process (criminal or civil) have been studied, but attention has been focused on international standards, national practice and a general approach, which would become a universal tool for interviewing a child who comes to court, regardless of the category of the case.

Based on the generalization of international standards, recommendations for interviewing a child are highlighted: regarding conducting interviews of the child without unreasonable delay; if necessary, in a room specially equipped and

arranged for these purposes and by a specially trained person; conducting all surveys by the same persons; as few surveys as possible; support opportunities.

It was concluded that international standards and national law establish the child's right to be heard and regulate various approaches to its implementation, which is an important element of child-friendly justice.

Along with this, it is necessary to bring the child's survey mechanisms in line with today's requirements, to improve and expand the existing approaches, which can become a subject for scientific discussion in the future.

Key words: *child rights, child interview, child interrogation, child-friendly justice, trial.*

Постановка проблеми. Потрапити в судовий процес дитина може в різних правових статусах, зокрема може бути обвинуваченою чи потерпілою, свідком або позивачем, відповідачем і навіть третьою особою, що без сумніву вимагає відмінного відношення до дитини в порівнянні із гарантіями, які можуть існувати для дорослих.

Стаття 12 Конвенції ООН про права дитини [1] містить один із базових принципів на якому побудована вся Конвенція і який полягає в тому, що держави-учасниці забезпечують дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що торкаються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю. З цією метою дитині, зокрема, надається можливість бути заслуханою в ході будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що торкається дитини, безпосередньо або через представника чи відповідний орган у порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства.

Даючи подальше тлумачення принципу статті 12 Конвенції Комітет ООН з прав дитини наголошує, що у пункті 2 статті 12 зазначено, що можливість бути заслуханим повинна забезпечуватися, зокрема, «під час будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що зачіпає дитину». Комітет підкреслює, що це становище поширюється на всі відповідні судові розгляди, які торкаються дитини, без будь-якого виключення, у тому числі з таких питань, як розлучення батьків, опікунство, догляд та усиновлення, діти у конфлікті із законом, діти, постраждалі від фізичного та психологічного насильства, сексуального домагання або інших злочинів, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, діти, які не супроводжуються, діти осіб, які шукають притулок, та діти-біженці, а також жертви збройного конфлікту та інших надзвичайних обставин.

Типові адміністративні розгляди передбачають, зокрема, ухвалення рішень з питань освіти дітей, охорони здоров'я, довкілля, умов життя чи захисту. Обидва види розгляду можуть передбачати використання таких альтернативних механізмів вирішення спорів, як посередництво чи арбітраж [2, с. 14].

Важливо, що Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дитини у пункті 44 орієнтують на те, що судді повинні поважати право дитини бути почутою у всіх питаннях, які зачіпають її або, принаймні, бути почутою, якщо вона, як вважається, має достатнє уявлення про питання, про яке йде мова. Засоби для цієї мети повинні бути адаптовані до рівня розуміння і вміння спілкуватися та брати до уваги обставини справи дитини. Діти повинні отримувати консультації щодо способу, в якому вони хочуть бути заслуханими [3, с. 28].

Отже, опитування дитини при судових розглядах різного виду посідає важливе місце в системі правосуддя дружнього до дитини і вимагає використання різних підходів, які можуть залежати від особливостей кожної конкретної справи, в якій приймає участь дитина.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці допиту дитини, яка потрапляє у контакт із законом була присвячена увага багатьох дослідників із різних галузей знань, зокрема це прослідковується з робіт Голубова А.Є., Журавльової М.О., Нікітіної-Дудікової Г.Ю., Пряхіної Н.О., Пташник-Середюк О.І., Романюка В.В., Юсупова В.В. та інших.

Проте, відповідні дослідження в більшій мірі стосувались особливостей допиту дитини, яка потрапила у сферу дії кримінального судочинства, психологічних аспектів допиту і доцільності його за участі дитини. Не достатньо дослідженим залишається питання вироблення на правовій основі універсальних підходів до опитування дитини, незалежно від її

статусу у системі правосуддя, що може сприяти і застосуванню різних підходів до з'ясування думки дитини, що і ми і спробуємо відобразити в нашому дослідженні.

Метою статті є проведення наукового аналізу правового регулювання основ та механізмів опитування дитини при судовому розгляді, узагальнення практики такого опитування, що в своїй сукупності сприяло б формуванню окремих пропозицій для вдосконалення процедури опитування дитини і як наслідок покращило судовий захист прав дитини в цілому.

Ми будемо вести мову не про особливості опитування в окремому виді процесу (кримінальному чи цивільному), а зосередимо увагу на міжнародних стандартах, національній практиці та загальному підході, який би став універсальним інструментом для проведення опитування дитини, яка потрапляє в суд, незалежно від категорії справи.

Виклад основного матеріалу дослідження. В першу чергу ми висловимо позицію про прихильність до використання категорії «опитування» дитини порівняно із законодавчим формулюванням «допит».

Дійсно, як Кримінальний процесуальний кодекс України (наприклад статті 226, 354, 490) [4], так і Цивільний процесуальний кодекс України (наприклад стаття 232) [5], оперує поняттям «допит», що відповідає процесуальному статусу дитини (наприклад свідка) та вживається без термінологічних відмінностей в порівнянні із дорослими.

Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства [6] в статті 35 закріплює особливості процедури саме «опитування дитини».

Так само і згадувані нами Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей [3, с. 30] наголошують на опитуванні дитини, що з нашої точки зору досить гарно відображає реалізацію права дитини бути почутою згідно із статтею 12 Конвенції ООН про права дитини.

Ми вважаємо, що для правосуддя дружнього до дитини категорія «опитування» є універсальною та більш дружньою в порівнянні з «допитом» і навіть за своєю назвою буде орієнтувати осіб, які працюють із дітьми до більш дружнього поводження з останніми.

Далі говорячи про вік, з якого дитина може потрапити в суд, ми звернемо увагу, що Журавльова М.О. проводячи дослідження щодо доцільності допиту дитини в суді під час вирішення питання щодо місця її проживання висловила позицію про те, що вирішувати питання місця проживання дитини за допомогою її допиту в суді, з психологічної точки зору, є небажаною та неефективною процедурою, яка має високу потенцію негативного впливу на життя дитини (стресогенність, погіршення стосунків з батьками) [7, с. 124].

Демиденко К.Є. пропонує встановити вікову межу (наприклад 7 років), починаючи з якої висловлена дитиною думка з приводу того чи іншого питання сприймалася як обов'язкова [8, с. 154–155].

В практичній діяльності існували випадки щодо можливості з'ясування думки лише після досягнення десяти річного віку [9].

Ми підтримуємо позицію, яку, на основі аналізу Конвенції ООН про права дитини, у своїх міркуваннях, у конкретній практичній ситуації, висловив Комітет ООН з прав дитини по справі «Y.B. and N.S. v. Belgium» [10].

Висновки можна узагальнити таким чином:

– «в статті 12» не встановлюється будь-якого вікового обмеження щодо права дитини висловлювати свої погляди і вона не заохочує держави-учасники до введення в законодавстві або на практиці вікових обмежень, які б ущемляли право дитини бути почутою;

– будь-яке рішення, яке приймається без урахування поглядів дитини і не надає їй належної значущості, згідною її віку і ступеня зрілості, означає, що дитині або дітям не надано можливості вплинути на процес визначення їх найкращих інтересів;

– малий вік дитини або вразливість її становища (наприклад, інвалідність, приналежність до тієї чи іншої меншини, до числа мігрантів і т. інш.) не перешкоджають здійсненню її права на вираження своїх поглядів і не знижують значимості, яка надається поглядам дитини при визначенні її найкращих інтересів.

Таким чином є недоцільним закріплення граничного віку з якого можливе опитування дитини в системі правосуддя, а більш доцільним є врахування конкретних обставин

справи, особливостей дитини, умов та осіб в яких проводиться опитування тощо.

Вирішуючи питання про необхідність опитування дитини або обираючи відповідну методику важливо розуміти і принципи, на яких необхідно його будувати.

Проводячи узагальнення міжнародних стандартів у сфері захисту прав дитини (див. наприклад [3], [6], [11], [12]) можна виділити такі універсальні рекомендації для різних видів процесу:

- проведення опитувань дитини без необхідної загрози;
- проведення опитувань дитини, якщо це необхідно, у спеціально обладнаному та прилаштованому для цих цілей приміщенні;
- проведення опитувань дитини особою, спеціально підготовленою для цих цілей;
- проведення всіх опитувань дитини одними й тими самими особами, якщо це можливо та де це доцільно;
- якомога меншої кількості опитувань і настільки, наскільки це є вкрай необхідним;
- можливості супроводження дитини її законним представником або, де це доцільно, дорослим, якого вона сама вибирає.

Переходячи до способів з'ясування думки дитини хочемо зазначити, що з нашої точки зору, Суд повинен мати певну дискрецію і залежно від обставин справи та інших чинників (вік дитини, рівень освіти, розвитку, вразливе становище тощо), самостійно обирати підхід до опитування, що дозволяє зробити, як законодавство, так і практика.

Наприклад Верховний Суд у своїй постанові від 17 липня 2019 року по справі № 185/6994/15-ц [13] наголосив на тому, що коли суд бажає вислухати думку дитини аби визначити її побажання щодо проживання з одним із батьків, та при цьому не травмувати психіку дитини та уникнути тиску на неї, суд доручає органам опіки та піклування провести невимушену бесіду з дитиною в домашніх або інших комфортних для неї умовах, та повідомити суд про результати цієї бесіди.

Це є лише одним із способів з'ясування думки дитини, який полягає в наданні відповідного доручення органам опіки і піклування, на яких і покладається з'ясування думки дитини без потрапляння останньої в суд.

В умовах сьогодення набувають широкого розповсюдження механізми щодо з'ясування думки дитини в режимі відеоконференції [14]. Зокрема, в одній із справ, яка дійшла до найвищої судової інстанції в своїй касаційній скарзі особа послалась на те, що суд апеляційної інстанції під час з'ясування думки дитини не створив сприятливого оточення, не забезпечив залучення кваліфікованого фахівця (дитячого психолога), заслуховування думки дитини відбувалось в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду в присутності матері. Проте Верховний Суд зробив висновок, що суд апеляційної інстанції створив усі умови для реалізації права дитини бути заслуханою у спосіб, який суд правильно визначив як можливий під час триваючої широкомасштабної збройної агресії російської федерації проти України, коли дитина перебуває на території іншої держави, яка надає притулок громадянам України.

Одним із дієвих способів з'ясування думки дитини є проведення судової психологічної експертизи, що може виключити потрапляння дитини до суду і для чого існує правова основа в процесуальних кодексах (статті 105–106 Цивільного процесуального кодексу України, статті 101, 242–243 Кримінального процесуального кодексу України).

В питанні обрання способів опитування дитини слід погодитись із думкою Журавльової М.О., яка зробила висновки про те, що вирішувати питання місця проживання дитини за допомогою її допиту в суді, з психологічної точки зору, є небажаною та неефективною процедурою, яка має високу потенцію негативного впливу на життя дитини (стресогенність, погіршення стосунків з батьками). Саме для вирішення таких питань суд може залучити кваліфікованого фахівця в галузі психології шляхом, як мінімум, залучення психолога до опитування дитини в «Зеленій кімнаті», як максимум – призначенням судової психологічної експертизи. Допит дитини в суді має бути крайнім заходом, коли всі інші способи отримання психологічної інформації вже вичерпані, але питання залишається для суду неоднозначним [7, с. 124].

Також без потрапляння до суду думка дитини з'ясовується шляхом використання моделі

«Зеленої кімнати», яка може застосовуватись суддями та іншими суб'єктами захисту прав дітей для проведення інтерв'ювання (допиту/опитування) дитини з урахуванням її вікових та психологічних особливостей та в умовах, що мінімізують і не допускають повторної травмизації психіки дитини. Метою застосування такої методики є отримання достовірних показань дитини під час проведення її допиту/опитування в умовах мінімізації та недопущення повторної травмизації психіки дитини. Робота за методикою «Зелена кімната» можлива з дитиною будь-якого процесуального статусу, у тому числі під час досудового розслідування чи допиту у порядку статті 225 Кримінального процесуального кодексу України, та судового розгляду під час безпосереднього допиту дитини в суді [15, с. 19].

Схожим є підхід з використання моделі «Барнахус», що не повинна стати «конкурентом» наявним моделям опитування в «Зеленій кімнаті» або в «інших приміщеннях, дружніх до дитини», які повинні функціонувати як єдина система у сфері правосуддя, дружнього до дитини. При цьому сферу діяльності моделі «Барнахус» не потрібно обмежувати лише проблемою допиту дитини-потерпілої або дитини-свідка під час кримінального провадження [16, с. 68].

Ми не можемо повністю виключити випадки потрапляння дитини в суд, що відбувається у виключних випадках і з обов'язковим створенням атмосфери дружньої до дитини. Рекомендуємо в таких випадках вирішувати питання щодо опитування дитини окремим процесуальним документом суду із описом відповідної процедури опитування.

Наприклад ухвалою Бахмацького районного суду Чернігівської області з посиланням на статтю 12 Конвенції ООН про права дитини було постановлено, враховуючи вікові особливості дитини, специфіку спірних правовідносин, позицію батьків та наявність спеціального приміщення для з'ясування думки дитини, за необхідне провести відповідну процедуру без участі батьків із створенням умов для уникнення травмування дитини під час перебування в суді [17].

Із наведеного можна побачити, що на практиці можуть виникнути виключні ситуації,

в яких необхідність з'ясування думки дитини виникає безпосередньо в суді і розуміння базових принципів в питанні опитування дозволяє створити умови дружні до дитини, обравши підхід як можна меншої травмизації останньої.

Певною правовою основою в цивільному процесі можуть стати положення частини четвертої статті 232 Цивільного процесуального кодексу України, яка закріплює положення, що у виняткових випадках, коли це необхідно для об'єктивного з'ясування обставин справи, на час допиту осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку, із зали судового засідання за ухвалою суду може бути видалений той чи інший учасник справи.

На сьогодні такі положення стосуються процедури допиту свідків, але з врахуванням міжнародних стандартів у сфері правосуддя дружнього до дитини, відповідний підхід може стати універсальним при опитуванні дитини, незалежно від її процесуального статусу і навіть видів судочинства.

В питанні сприйняття думки дитини висловимо прихильність до підходу Верховного Суду, який при вирішенні сімейного спору підкреслив, що дитина, яка може висловити свою думку, має бути вислухана при вирішенні між батьками, іншими особами спору щодо її виховання, місця проживання, у тому числі при вирішенні спору про позбавлення батьківських прав, поновлення батьківських прав, а також спору щодо управління її майном. Разом з тим, згода дитини на проживання з одним з батьків не повинна бути абсолютною для суду, якщо така згода не буде відповідати та сприяти захисту прав та інтересів дитини. Доводи касаційної скарги про неврахування судом апеляційної інстанції думки дитини щодо її бажання проживати разом з батьком, є непереконливими з огляду на малолітній вік дитини, тривалий час проживання з батьком та конфлікт між батьками щодо визначення місця її проживання [18].

Тобто право дитини висловити свою думку є одним із базових прав дитини і повинно бути їй забезпечено шляхом використання диференційованих підходів, їй повинна бути приділена належна увага, але це не означає, що вона

є абсолютною і обов'язковою для прийняття. Залежно від обставин справи і різних чинників, відповідне рішення може бути прийнято всупереч думці дитини, що не означає, що вона не взята до уваги, але це вимагає серйозної мотивації відповідного рішення.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проводячи узагальнення викладеному зробимо такі висновки:

- одним із базових прав дитини у сфері правосуддя дружнього до дитини є її право вільно висловити свої погляди з усіх питань, що торкаються дитини;
- категорія «опитування» є універсальною та більш дружньою в порівнянні з «допитом»;
- є недоцільним закріплення граничного віку з якого можливе опитування дитини в системі правосуддя;
- міжнародні стандарти орієнтують на застосування принципів при опитуванні дитини, які будуть відмінними від дорослих та зможуть

забезпечити як можна меншу травматизацію дитини, яка потрапляє у сферу дії правосуддя;

- опитування дитини в суді може мати місце у виключних випадках і поряд з цим, для з'ясування думки дитини можуть бути використані різні підходи, які зменшують випадки потрапляння дитини в судове засідання;
- думка дитини не є абсолютною, що вимагає серйозної мотивації рішення у випадку його прийняття всупереч думці дитини.

Таким чином, ми можемо побачити, що як міжнародні стандарти, так і національне право, закріплюють право дитини бути заслуханою та врегульовують різні підходи по його реалізації, що є важливим елементом правосуддя дружнього до дитини.

Поряд з цим механізми опитування дитини необхідно приводити у відповідність вимогам сьогодення, вдосконалювати та розширювати існуючі підходи, що може стати предметом для наукової дискусії в подальшому.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року // Зібрання чинних міжнародних договорів України від 1990 – 1990 р., № 1, стор. 205;
2. Зауваження загального порядку Комітету ООН з прав дитини № 12, Право дитини бути заслуханою, CRC/C/GC/12, 20 липня 2009 р. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRC%2FC%2FGC%2F12&Lang=ru (дата звернення 20.04.2023);
3. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дитини і пояснювальна записка: прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 р. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188> (дата звернення 20.04.2023);
4. Цивільний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (офіційне видання) від 08 жовтня 2004 – 2004 р., № 40, / 40-42 /, стор. 1530, стаття 492;
5. Кримінальний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (офіційне видання) від 08 березня 2013 – 2013 р., / № 9-10 /, стор. 474, стаття 88;
6. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція) // Офіційний вісник України від 14.12.2012 – 2012 р., № 93, / № 52, 2012, ст. 2071 /, стор. 364;
7. Журавльова М.О. Доцільність допиту дитини в суді під час вирішення питання щодо місця її проживання // Слово національної школи суддів. № 1 (34) 2021. – С. 118–127;
8. Демиденко К.Є. Особисті немайнові права дитини – від зачаття до повноліття в рамках застосування нового Сімейного кодексу України: матеріали круглого столу [25 травня 2006 року, Київ]. – Х. : Ксилон 2007. – С. 148–155;
9. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 15 березня 2017 року, справа № 266/821/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/65513595> (дата звернення 20.04.2023)
10. Міркування Комітету ООН з прав дитини у справі «Y.B. and N.S. v. Belgium» від 27 вересня 2018 року, повідомлення № 012/20178.6;
11. Керівні принципи щодо правосуддя у питаннях, пов'язаних з участю дітей-жертв та свідків злочинів, прийняті резолюцією 2005/20 ЕКОСОС від 22 липня 2005 року. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/guidelines_justice_inv_child.shtml (дата звернення 20.04.2023);
12. Європейська конвенція про здійснення прав дітей // Офіційний вісник України офіційне видання від 10.12.2007 – 2007 р., № 91, стор. 86, ст. 3355

13. Постанова Верховного Суду від 17 липня 2019 року, справа № 185/6994/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83387602> (дата звернення 20.04.2023)
14. Постанова Верховного Суду від 9 лютого 2023 року, справа № 753/572/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108893173> (дата звернення 20.04.2023)
15. Методичні рекомендації для суддів щодо організації роботи з дітьми за методикою «Зелена кімната» // Бугаєць Т.І., Пашко Н.О., Самофал М.М., Семенюк В.М. – Київ. 2022. – 51 с.
16. Пархоменко П.І. Організаційно-правові засади запровадження моделі «Барнахус» // Правові новели. Науковий юридичний журнал. № 15/2021, – с. 65–71.
17. Ухвала Бахмацького районного суду Чернігівської області від 1 червня 2021 року про забезпечення права дитини бути заслуханою, справа № 2/728/286/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97342315> (дата звернення 20.04.2023);
18. Постанова Верховного Суду від 9 листопада 2020 року, справа № 487/7241/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92842114> (дата звернення 20.04.2023).